

KONCENTRACIJSKI LOGOR JASENOVAC: KONFLIKTNO RATNO NASLJEĐE I OSPORAVANI MUZEJSKI POSTAV

Andriana Benčić *

UDK: 069.02(497.5 Jasenovac):343.819.5
343.819.5(497.5 Jasenovac)
94(497.5 Jasenovac)

Prethodno priopćenje

Primljeno: 23. I. 2018.

Prihvaćeno: 31. VIII. 2018.

SAŽETAK

U fokusu rada je konfliktno ratno nasljeđe koncentracijskog logora Jasenovac (1941–1945), a pod kojim prvenstveno podrazumijevamo manipulacije i kontroverze vezane za povijest logora, ali i manipulacije i kontroverze vezane za kolektivna sjećanja na „Jasenovac“, a koje dovode do opstojanja trajnih i oprečnih rasprava u sadašnjosti o teškoj ratnoj prošlosti Jasenovca. U uvodu rada govori se o civilizacijskoj važnosti memorijala i muzeja holokausta, a nakon toga dan je osvrt na ključne sociopovijesne i sociopolitičke okolnosti koje su utjecale na povijesnu trajnost osporavanog ratnog nasljeđa Jasenovca na prostoru Hrvatske i bivše Jugoslavije u 20. stoljeću. U središnjem dijelu rada pobliže se progovara o manipulacijama ukupnim brojem žrtava Drugog svjetskog rata i osobito brojem žrtava logora Jasenovac, te o kontroverzama vezanim za sadašnji stalni muzejski postav Spomen-područja Jasenovac. Analizom i interpretacijom različitih do danas iznesenih mišljenja o tom muzejskom postavu, od mišljenja političkih elita, zainteresiranih stručnjaka, zajednica stradalih, pa do mišljenja širokog kruga posjetitelja muzeja, pokušava se pokazati i upozoriti da, dok su neke kritike na koncept muzejskog postava opravdane kao stvarni odraz mišljenja različitih društvenih aktera, neke druge kritike dio su manipulacija koje nastavljaju okruživati gotovo sve suvremene i povijesne narative o Jasenovcu, pa i muzejski postav. Drugim riječima, od politizacije i manipuliranja širokim spektrom tema koje se vezuju za koncentracijski logor Jasenovac nije izuzeta ni muzejska prezentacija tog stradanja. Konfliktna povijesna tumačenja koja nastavljaju okruživati Jasenovac, a dok on ostaje simbolom konfliktnog nasljeđa Drugog svjetskog rata i poraća, i danas su prepreka uspostavljanju jasnog odnosa suvremenog hrvatskog društva prema vlastitoj teškoj prošlosti.

Ključne riječi: koncentracijski logor Jasenovac, konfliktno ratno nasljeđe, holokaust, genocid, muzejski postav Spomen-područja Jasenovac, kolektivna sjećanja.

* Dr. sc. Andriana Benčić (andriana.bencic@gmail.com) zaposlena je kao kustosica u Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac, te je poslijedoktorandica na Amsterdam School for Heritage, Memory and Material Culture (AHM) na Sveučilištu u Amsterdamu (u sklopu projekta Accessing Campscapes: Inclusive Strategies for European Conflicted Pasts).

UVOD: ULOGA MEMORIJALA I MUZEJA HOLOKAUSTA

Od 1980-ih rapidno raste interes za koncept holokausta i za koncept sjećanja. U istraživačkoj i popularnoj literaturi u proteklih četrdesetak godina možemo govoriti o kontinuiranom uzletu i univerzalizaciji holokausta (tzv. industriji holokausta, Finckelstein (2000)), te o svojevrsnoj fascinaciji konceptom sjećanja (tzv. *memory boom*, Winter (2007)). O važnosti sjećanja na holokaust u suvremenom zapadnom društvu svjedoči iznimno visoka posjećenost memorijala Auschwitz-Birkenau u poljskom gradu Oświęcimiu, simbola holokausta na globalnoj razini, koji je 2017. godine imao 2,1 milijun posjetitelja¹. To je najveći zabilježen broj posjetitelja Auschwitz-Birkenaua, ali i najveći broj posjetitelja jednog europskog memorijala u povijesti.

Holokaust je svoje posebno rašireno mjesto u sjećanju zadobio 2000. godine donošenjem deklaracije na Međunarodnom forumu o holokaustu u Stockholmu². Forumu su prisustvovali visoki državni dužnosnici (većinom premijeri) iz 46 zemalja, a u tzv. Stockholmskoj deklaraciji zapisano je da je holokaust, ili hebrejski *šoa*, iz temelja potresao osnove civilizacije, te da magnituda holokausta, koju su isplanirali i proveli nacisti, mora zauvijek ostati usječena u naše kolektivno pamćenje. Uz istaknutu te do danas snažno održavanu političku potporu mnogih europskih i svjetskih zemalja, sjećanja na holokaust odigrala su značajnu ulogu u promišljanju o ratovima, antisemitizmu i ljudskim pravima, čime je holokaust postao potencijalni simbol općeljudske solidarnosti (Levy i Sznajder 2006: 54; Duffy 2007; Muižnieks 2016).

Nadalje, u prezentaciji holokausta osobitu važnost zadobili su memorijali i muzeji. Sam pojam memorijal istodobno označava i komemoriranje i pamćenje, pa je njegova zadaća da *priziva* prošlost, ali i da ponudi nove odgovore za budućnost (Bonder 2009: 62). Iz te dvostruke uloge proizlaze brojna osjetljiva pitanja o tome kako prezentirati holokaust u muzejima i memorijalima, a koja često uz historiografski imaju i dalekosežan sociološki, kulturni, moralni i etički karakter. Budući da prezentacija holokausta podrazumijeva i osjetljivu prezentaciju zločina i nasilja, muzejski stručnjaci suočeni su sa stalnim propitivanjem: Koji je cilj predstavljanja rata u muzeju? Trebaju li muzeji rata u konačnici plašiti ili upozoravati posjetitelje? Mogu li muzeji rata manipulirati izloženim materijalima? U kojoj mjeri muzeji trebaju šokirati, a u kojoj mjeri trebaju pozivati na pomirenje? Kako izbjeći trivijalizaciju ili estetizaciju rata u muzeju? (Muchtitsch 2013: 9; Young 1993). Ukazujući na probleme koji prate prezentaciju holokausta, francuski filozof Emmanuel Levinas (u: Bonder 2009: 65) tvrdi da je u toj prezentaciji potrebno nadvladati udaljenost između posjetitelja i događaja prošlosti, te pristupiti tim događajima kao pitanjima koja nas stavljaju pred nova pitanja. Među mnogim izazovima u prezentaciji holokausta najtežom se pokazala prezentacija traumatskog iskustva. Kako govori Cathy Caruth (1995: 10), svjedočiti patnji i traumi znači svjedočiti neshvatljivom. Zbog tih i drugih razloga, iznimno težak zadatak prezentacije holokausta može rezultirati, i relativno često

¹ Pogledati više o broju i nacionalnoj strukturi posjetitelja Auschwitz-Birkenaua na stranici <http://auschwitz.org/en/museum/news/2-1-million-visitors-at-the-memorial-in-2017,1292.html> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).

² Deklaracija se sastoji se od osam točaka. Pogledati: Stockholm Declaration (2000).

rezultira, nerealnim, nedostatnim ili jednostavno lošim izložbama u muzejskoj praksi. Dodatan je izazov svakoj naciji koja je sudjelovala u holokaustu suočiti se s tim sudjelovanjem te uspjeti trezveno prikazati povijest *vlastitih* ratova.

U okviru kritičkog razmatranja sociopovijesnih i sociopolitičkih odrednica konfliktnog ratnog nasljeđa koncentracijskog logora u Jasenovcu (1941–1945), u fokusu ovog rada su manipulacije i kontroverze o povijesti i osobito broju žrtava logora, ali i manipulacije i kontroverze vezane uz sjećanja na Jasenovac, te osobito vezane za treći stalni muzejski postav memorijala u Jasenovcu. Taj memorijal do danas ostaje jedini veći³ memorijal holokausta i Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj, a službeno je otvoren 1968. godine upravo na području (*in situ*) nekadašnjeg logora III Ciglane, središnjeg iz jasenovačkog sustava logora. Prilikom otvorenja trećeg stalnog muzejskog postava u Spomen-području Jasenovac 2006. godine, iznesene su brojne kritike na muzeološki koncept postava, ponajprije o zanemarenosti uloge počinitelja i o izostanku jasnog povijesnog konteksta u izložbi. No daljnja analiza mišljenja raznih školskih i studentskih grupa o muzejskom postavu ukazuje i na mnoge pozitivne aspekte te muzejske izložbe. Iz istoga valja zaključiti da od politizacije i manipuliranja širokim spektrom tema koje se vezuju za koncentracijski logor Jasenovac nije izuzeta ni muzejska prezentacija tog stradanja, a koja tek djelomično može utjecati na promjene stavova i mišljenja o teškoj ratnoj prošlosti. Manipulacije i kontroverze koje nastavljaju okruživati tragediju Jasenovca, a dok ona ostaje simbolom konfliktnog naslijeđa Drugog svjetskog rata i poraća, i danas su prepreka odlučnom suočavanju suvremenog hrvatskog društva s vlastitom prošlošću.

SOCIOPOVIJESNE I SOCIOPOLITIČKE OKOLNOSTI NASTANKA I POVIJESNE TRAJNOSTI KONFLIKTNOG RATNOG NASLJEĐA KONCENTRACIJSKOG LOGORA JASENOVAC

Nasljeđe bivših totalitarnih režima i ratova koji su se odvili na tlu Hrvatske i bivše Jugoslavije tijekom 20. stoljeća, a osobito nasljeđe Drugog svjetskog rata, Jasenovca te neposrednog poraća, ostaje osporavano i živo prisutno u kolektivnom sjećanju u suvremenom hrvatskom društvu. U ovom dijelu rada osvrnut ćemo se na ključna historiografska kretanja i na one sociopovijesne i sociopolitičke okolnosti koje okružuju kontekst u kojemu su nastala i u kojemu se i dalje održavaju konfliktna sjećanja na neriješeno nasljeđe Drugog svjetskog rata, i osobito Jasenovca. To nasljeđe svoju tragičnu i simboličku ekspresiju najčešće pronalazi na dvama mjestima stradanja, u Jasenovcu i na Bleiburškom polju, odnosno na mjestu ustaškog koncentracijskog logora u Jasenovcu (1941–1945) i na mjestu početka poslijeratne tragedije pora-

³ Memorijalni centar Lipa pamti drugi je, vrlo uspješan, primjer memorijala i muzeja Drugog svjetskog rata i holokausta u Hrvatskoj. Memorijal je posvećen komemoriranju stradanja koje se u Lipi dogodilo 30. travnja 1944., kada su u jednom danu nacisti i fašisti ubili 269 mještana Lipe i spalili cijelo selo. Memorijalni centar otvoren je 2015. godine kao područna jedinica Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka (više o memorijalu dostupno je na <http://lipapamti.ppmhp.hr/30-travnja-1944/> (pristupljeno 16. lipnja 2018.)).

ženih protukomunističkih snaga (križni put) (1945). No za ovaj rad je bitno ukazati na one sociopovijesne i sociopolitičke konstelacije povijesnih i suvremenih zbivanja koje okružuju konfliktnu povijest i konfliktna sjećanja na bivši logor i današnji memorijal u Jasenovcu, te ukazati na prošle i sadašnje politike sjećanja koje utječu na društvenu konstrukciju manipulacija i kontroverzi koje se vezuju za koncentracijski logor u Jasenovcu.

Razdoblje Drugog svjetskog rata na području današnje Hrvatske bilo je najteže ratno razdoblje u 20. stoljeću, te je uz neizostavne faktore prodora politika nacizma i fašizma bilo praćeno dubokim identitetskim podjelama i sukobima. No dubokim podjelama i sukobima bilo je obilježeno i razdoblje koje je ratu prethodilo (tzv. prva, monarhistička Jugoslavija (1918–1941)), kao i ono koje je neposredno nakon rata uslijedilo (tzv. druga, komunistička odnosno socijalistička Jugoslavija (1945–1991)). Stoga su sociopovijesne okolnosti i burna politička kretanja koja su obilježila razdoblje prve Jugoslavije kronološki vrlo važna za razumijevanje ukupnog konteksta Drugog svjetskog rata i Jasenovca, i osobito za objašnjenje konteksta pojave ustaškog pokreta. Donošenjem Ustava 1921. g., u novoimenovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nominalno je bila uspostavljena parlamentarna monarhija s Narodnom skupštinom na čelu, i kraljem iz dinastije Karađorđevića. No kralj nije imao samo formalnu ulogu, već je imao veliku moć upravljanja unutarnjim i vanjskim pitanjima države (Matković 1998: 90–100). Zbog izostanka zajedničkih i dijeljenih sjećanja između hrvatskog, srpskog i slovenskog naroda prilikom ujedinjenja, bilo je očekivano da će formiranje nove srpske političke elite biti nedovoljno za uspostavljanje zajedništva (Zwaan 2012: 120–124). Štoviše, Srbija je predmnijevala dominantnu političku, vojnu i gospodarsku poziciju u novoj državi zbog svoje pobjede u Prvom svjetskom ratu, te je srpska vojska, tek marginalno potpomognuta hrvatskim i slovenskim vojnicima, potkraj 1918. okupirala cijeli teritorij provizorne samoproglašene Države Slovenaca, Hrvata i Srba, što je prethodilo ujedinjenju u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Zbog toga su se mnogi nesrpski stanovnici, osobito Hrvati i Slovenci, smatrali pripojenima Srbiji. Srbi su, s druge strane, smatrali da su Hrvati i Slovenci nezahvalni Srbima za njihovu herojsku borbu i velike ljudske gubitke pretrpljene u Prvom svjetskom ratu. Takvi su odnosi, uz vrlo različite političke koncepcije i ekonomske nesuglasice, vodili do sve većih tenzija, a započeli su odmah nakon stvaranja prve Jugoslavije (Zwaan 2012: 123–124). Generalno su središnje mjesto u jugoslavenskom političkom životu zauzele razlike između Hrvata i Srba, kao dvaju najvećih naroda, u shvaćanju karaktera i uređenja jugoslavenske državne zajednice. Te su razlike ujedno bile faktor permanentne nestabilnosti jugoslavenske zajednice (Šute 2016: 5–6). Na političkom nivou, dok su hrvatske političke stranke inzistirale na (kon)federativnom uređenju na temelju važnosti stoljetne državne tradicije i hrvatskog državnog prava, te brojnosti hrvatskog naroda, srpske su političke elite nastojale negiranjem nacionalnih posebnosti provesti unifikaciju i stvoriti jedinstven jugoslavenski narod, „previđajući da je u Jugoslaviji riječ o već formiranim nacijama i o povijesnim zemljama koje su ušle dragovoljno u novu zajednicu“ (Šute 2016: 6). Političke krize i duboki raskoli kulminirali su 1928. godine, kada je u Narodnoj skupštini u Beogradu izvršen atentat na predstavnike Hrvatske seljačke stranke (HSS).

Najistaknutiji hrvatski političar, štoviše hrvatski politički vođa, čelnik HSS-a Stjepan Radić, nedugo zatim umro je od posljedica ranjavanja. Nakon tih događaja, koji su imali odlučujući utjecaj na tijek hrvatske politike, 6. siječnja 1929. kralj Aleksandar I. Karađorđević proglasio je diktaturu. Upravo su okolnosti rastućeg apsolutizma i velikosrpske diktature 1930-ih u prvoj Jugoslaviji dovele do jačanja ustaškog pokreta. U tim je okolnostima i Komunistička partija dijelom podržavala ustaški pokret ličkih i dalmatinskih seljaka⁴, u isto vrijeme povezujući se s njime u borbi protiv velikosrpske diktature, ali i ukazujući na nedostatke i pogreške u tom pokretu u kojem su znatan utjecaj imali „hrvatski fašistički elementi“, ponajprije Ante Pavelić i Gustav Perčec, koji nisu htjeli razvijati masovni pokret protiv velikosrpske diktature bojeći se da se on ne okrene i protiv njih samih (Boban 1989: 208–209). Stoga su djelovanje i razvoj ustaškog pokreta, makar je on već tada bio formiran i nosio je fašističke elemente, bili znatnim dijelom potaknuti velikosrpskom diktaturom u Kraljevini Jugoslaviji.

Stoga su okolnosti u kojima se odvijao Drugi svjetski rat na području Hrvatske i drugdje na području okupirane Kraljevine Jugoslavije bile mnogo složenije od prodora rasne i genocidne nacističke politike predvođene Hitlerom i Pavelićevog pristajanja na uspostavljanje vlasti sa silama Osovine. Drugim riječima, uz holokaust je na području Nezavisne Države Hrvatske (NDH) čitavo vrijeme vođen i vrlo kompleksan građanski rat, odnosno to nije bio „crno-bijeli rat predvođen vanjskim okupatorima i revolucionarnim ustaškim nacionalnim pokretom, već je jednako tako bio i građanski rat vođen između više zaraćenih strana“ (Dragojević i Pavlaković 2012: 4–5). No činjenica jest da je upravo ustaški teror sa svojim ekstremnim nasiljem, masovnim uhićenjima i ubojstvima izazvao pobune koje se pojavljuju kao reakcija na ustaški pokret, a među kojima je najznačajniji komunistički ustanak. Uz vrlo složena ratna kretanja na teritoriju kvislinške NDH, neupitno je da su osnutak NDH 10. travnja 1941., i dolazak Ante Pavelića i ustaša na vlast uz pomoć i pristajanje njemačkih nacista i talijanskih fašista, doveli do prvih rasnih zakona i brze uspostave prvih koncentracijskih logora. Razdoblje NDH bilo je obilježeno masovnim zločinima nad Srbima i Romima, holokaustom nad Židovima, te zločinima protiv čovječnosti nad političkim neistomišljenicima i svima onima koji su se odupirali ustaškoj rasnoj ideologiji, a među kojima su najbrojniji bili Hrvati komunisti (Macan 1992: 400–402). Mnogi od tih zločina i ubojstava počinjeni su upravo u kompleksu koncentracijskih logora Jasenovac. Memorijal u Jasenovcu, koji se bavi memorijalnim i istraživačkim radom te izradom poimeničnog popisa žrtava logora, do danas bilježi 83.835 poimenično popisanih žrtava logora Jasenovac (Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac, JUSP Jasenovac, interna baza podataka).

Iako je kapitulacijom Njemačke, uz ulazak partizanskih jedinica u Zagreb, 8. i 9. svibnja 1945. i na prostoru NDH završen rat, okolnosti događaja vezanih uz Bleiburg i

⁴ Iako je već tada fašističko vodstvo ustaša bilo kritizirano, stav KPJ prema ustaškom pokretu, točnije prema ličkom ustanku 1932., nije podrazumijevao njegovo ideološko značenje koje tek tada ulazi u javnost i pretežno se odnosi na emigrantske krugove. U proglasima CK KPJ riječ „ustaša“ imala je posve drugačije značenje te je označavala ustanika, odnosno pobunjenika. Da pojam nije bio ideološki obojen najbolje pokazuju partijski dokumenti koji su za pojam ustaša koristili sinonim partizan (Boban 1989: 211).

križni put, kao i opći odnos jugoslavenskog režima prema nasljeđu Drugog svjetskog rata, bitno su utjecali na nemogućnost ustanovljavanja povijesnih činjenica o Drugom svjetskom ratu koji je za sobom ostavio duboke ratne traume i ogroman broj žrtava. Upravo je jugoslavenski režim, baziran na strogo centraliziranoj komemorativnoj kulturi i strogoj kontroli službenog narativa o ratu, imao presudnu ulogu u nesuočavanju ili selektivnom suočavanju s prošlošću (Jambrešić Kirin 2006). U službenom narativu o ratu Jugoslavija nije isticala ni identitete počinitelja, ni identitete žrtava. Sve proslave i komemoracije bazirale su se na veličanju partizana predvođenih komunistima, i veličanju antifašističke borbe, bez spominjanja i komemoriranja civilnih žrtava. Posebno isključeni iz službenog narativa bili su oni koji su se borili na „krivoj strani“, odnosno sve vojne i civilne žrtve koje su ubili partizani, a koje se tijekom komunističkog režima nisu popisivale kao žrtve (Geiger 2013: 51–77). Zbog toga su partizanski i komunistički zločini i represija, koji su započeli potkraj Drugog svjetskog rata i kulminirali u neposrednom poraću, odnosno na Bleiburgu i križnom putu, bili potpuno prešućeni odnosno izbrisani iz povijesnog sjećanja Jugoslavije. Prema utemeljenim procjenama i navodima, ukupni vojni i civilni gubici vezani uz pojam Bleiburg mogli bi iznositi najmanje 70 do 80 tisuća, a gubici Hrvata 50 do 55 tisuća⁵ (Grahek Ravančić 2009: 317–333). Do danas su objavljeni brojni dokumenti o tome kako su se postrojbe narodnooslobodilačke vojske (NOV) i partizanskih odreda Jugoslavije / Jugoslavenske armije (POJ/JA) odnosile prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima i civilima, posebice potkraj Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraću (Geiger 2013: 9), te su objavljeni mnogi žrtvoslovi koji donose podatke o poginulim, ubijenim ili od posljedica ranjavanja i bolesti umrlim osobama, posebice na križnom putu i u poslijeratnim logorima (Geiger 2005: 621–639; 2013: 10). Usprkos tome, radi dugog razdoblja jugoslavenske mitske slike povijesti, gdje su „pobjednici sebi pripisali ulogu *Dobra*, a poraženima ulogu *Zla*“ (Geiger 2013: 29), historiografija tek treba donijeti utemeljene odgovore o mnogim neriješenim pitanjima vezanim za ova događanja. Ta neriješena pitanja, koja su posljedica kontroliranog i selektivnog jugoslavenskog narativa, jednostrane glorifikacije antifašističke borbe te, prije svega, zanemarenog stradanja stanovništva, a čega je velikim dijelom Jasenovac bio simbolom, i danas su uzrok opstojanja i dugotrajnosti konfliktnog ratnog nasljeđa, kao i manipulacija i kontroverzi vezanih za Jasenovac.

To je selektivno pamćenje i selektivno čitanje povijesti Drugog svjetskog rata, a koje je uključivalo megalomansko pretjerivanje po pitanju broja žrtava Jasenovca⁶, odigralo vrlo važnu ulogu u stvaranju motiva i uzroka za novi, Domovinski rat.

⁵ Prema navodima jugoslavenske vojne historiografije, u događajima na kraju Drugog svjetskog rata odnosno u završnim borbama i ranijim operacijama tijekom završne ofenzive, Jugoslavenska je armija nanijela njemačkim i raznim „domaćim“ protukomunističkim snagama velike gubitke od preko 100 tisuća mrtvih i oko 340 tisuća zarobljenih, a u Austriju se uspjelo probiti 240 tisuća njemačkih vojnika, pripadnika Oružanih snaga NDH (ustaše i domobrani), srpskih i crnogorskih četnika i drugih vojnika (Geiger 2013: 21).

⁶ Opširan prikaz društvene konstrukcije manipulacija brojem žrtava Jasenovca i Drugog svjetskog rata u komunističkoj odnosno socijalističkoj Jugoslaviji obrađen je u sljedećem poglavlju ovog rada.

Upravo je izbijanje Domovinskog rata 1990-ih ono što hrvatski slučaj čini specifičnim u Europi u terminima politike sjećanja i konfliktnog ratnog nasljeđa, odnosno Domovinski rat se dovodio i još uvijek se dovodi u vezu s nasljeđem Drugog svjetskog rata i Jasenovca u ratnoj i poslijeratnoj propagandi i manipulacijama srpske historiografije i politike. U općeprihvaćenju historiografiji Domovinski rat započeo je kao izražena vojna agresija predvođena srpskom politikom Slobodana Miloševića i vojnim snagama posrbljene vojske Jugoslavenske narodne armije (JNA), odnosno Srbije i Crne Gore. Domovinskom ratu usto je prethodila i pobuna dijela srpskog stanovništva u Hrvatskoj u kolovozu 1990. Prolazeći različite stadije i intenzitete, od unutarnjeg do međunarodnog sukoba, rat je praktički završio hrvatskim vojno-redarstvenim akcijama Bljesak (svibanj 1995.) i Oluja (kolovoz 1995.). Kako je utvrdio niz povjesničara i vojnih stručnjaka, u vojnom pogledu i sa stajališta strategije ratovanja Oluja je bila iznimno dobro zamišljena i primjerno izvedena protupobunjenička operacija koja se vodila u svrhu oslobođenja teritorija (kao jedini način njegova oslobođenja u danoj situaciji), te predstavlja značajno postignuće u odnosu na s njome usporedive vojne operacije u svijetu (Barić 2004; 2005; Domazet-Lošo 1997; Marijan 2007; Nazor 2007; Žunec 1998; 1999). Da je korištenjem povoljnih strategijskih i političkih uvjeta, te vještom uporabom raspoloživih snaga jedini cilj operacije Oluja bio slomiti unutarnju pobunu i okončati rat, obuhvatno se razlaže u knjigama i radovima koji se temeljito bave uzrocima i posljedicama pobune Srba u Hrvatskoj (Barić 2004; 2005; Marijan 2007; Žunec 2007). Tako je, primjerice, povjesničar Nikica Barić (2004; 2005) na temelju dostupne literature ustanovio u kolikoj su mjeri na odlazak Srba iz Hrvatske utjecala mišljenja i stavovi pobunjenih Srba da ne mogu živjeti zajedno s Hrvatima, te odluka vlasti Republike Srpske Krajine (RSK) da izvrši evakuaciju stanovništva u slučaju napada Hrvata. Da je za odlazak Srba iz Hrvatske bilo odgovorno političko i vojno vodstvo pobunjenih Srba u Hrvatskoj, potvrdio je i povjesničar Davor Marijan na temelju dokumenata i analizom novinskih članaka objavljenih krajem kolovoza 1995. u Srbiji (Marijan 2007: 12). S druge strane, s političkog stajališta postoji širok spektar različitih i podvojenih mišljenja o operaciji Oluja te o njezinoj vojnoj izvedbi, od toga da se radilo o legitimnoj i vješto planiranoj operaciji do varijeteta mišljenja da se radilo o udruženom zločinačkom poduhvatu (čak cjelokupne hrvatske političke strukture) i etničkom čišćenju Srba⁷. Za hrvatsku historiografiju nije sporno da su zločini tijekom i nakon Oluje doista počinjeni nad Srbima u Hrvatskoj, no dokazano je znanstvenom raščlambom i brojnim dokumentima da oni nisu bili organizirani niti je za počinjene zločine postojala svjesna nakana da ih se počini (Barić 2004: 461; Marijan 2007: 140; Žunec 2007: 593). No, iako je dokazano da nije postojala namjera etničkog čišćenja, povijesna stvarnost svjedoči odlasku 100 do 200 tisuća⁸ Srba s područja Hrvatske nakon ope-

⁷ Kada je pitanje Oluje bilo aktualno u optužnicama na Međunarodnom kaznenom sudu u Hagu, glavna tužiteljica Carla Del Ponte (2005) izjavila je da je operacija Oluja „sama po sebi nedvojbeno legitimna, te je njezin cilj vraćanje dijela hrvatskog teritorija kojeg su srpske strane okupirale“. No tadašnji sadržaj optužnice za hrvatske generale bio je u dijametralnoj suprotnosti s njezinom tvrdnjom.

⁸ Boris Tadić izjavio je da je „za nekoliko dana proterano 250.000 Srba iz Hrvatske“. Na hr-

racije Oluja. Takve je sociopovijesne okolnosti tijekom Domovinskog rata, pa sve do danas, iskorištavala i dalje iskorištava prvenstveno srpska politička elita i širi krugovi u Srbiji, uspoređujući Domovinski rat i Oluju s Jasenovcem i stradanjem Srba u Drugom svjetskom ratu. Takve političke zloporabe kulminirale su tijekom proslave 20. godišnjice Oluje, dana koji se u Hrvatskoj obilježava kao Dan pobjede i domovinske zahvalnosti i Dan hrvatskih branitelja. Tijekom proslave i obilježavanja u Hrvatskoj 5. kolovoza 2015., na isti je dan u beogradskom Sava centru tadašnji predsjednik Srbije Tomislav Nikolić Oluju nazvao „zvjerskom akcijom s elementima genocida“, čime je Hrvatska završila „povijesni zadatak NDH“⁹. Istog je dana u Novom Sadu predsjednica Demokratske stranke Srbije Sanda Rašković Ivić izjavila da „genocid nad Srbima još uvijek traje i da Srbi još uvijek prebrojavaju svoje mrtve iz Jasenovca i iz operacije Oluja“¹⁰. Stoga su za kontekst Drugog svjetskog rata i Jasenovca, te osobito za kontekst nastanka i održavanja manipulacija i kontroverzi koje su prisutne do danas, važna i zbivanja u Kraljevini Jugoslaviji, kao i neposredni kontekst komunističke odnosno socijalističke Jugoslavije koja je tijekom svog postojanja bila obilježena i komunizmom staljinističkog modela i uređenjem državnog socijalizma u kojem je od 1960-ih zabilježen relativno visok stupanj građanskih sloboda za jedan totalitaran režim. No potpuna prevlast Komunističke partije Jugoslavije, ideološka netrpeljivost, poslijeratna odmazda, protjerivanje stvarnih i umišljenih neprijatelja, te ušutkavanje zločina iz prošlosti kao i stroga kontrola narativa o ratu, obilježavali su kontinuirani odnos komunističke odnosno socijalističke Jugoslavije prema teškom ratnom nasljeđu Drugog svjetskog rata i poraća (Radelić 2006: 42–187). Jugoslavenski je narativ, utemeljen na pretjeranom broju žrtava Drugog svjetskog rata i Jasenovca, ponovno aktualiziran i politički zloupotrijebljen u ratnohuškačkoj politici Slobodana Miloševića neposredno prije početka Domovinskog rata. Mit o stotinama tisuća, pa i više od milijun žrtava logora Jasenovac, uglavnom Srba, urušio se po objavi poimeničnog popisa *Jasenovac: žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije* (1998; reprint pripremili M. Visočak i B. Sobica). Dotad strogo čuvane podatke Komisije za popis žrtava rata Saveznog izvršnog vijeća (SIV) SFR Jugoslavije iz 1964. godine objavio je Bošnjački institut 1998. godine (Geiger i Grahek Ravančić 2018: 32). No megalomanski i u kolektivno sjećanje usječeno 700.000 žrtava logora Jasenovac, unatoč svim popisima, procjenama i izračunima koji su upućivali i upućuju na suprotno, ostaje i danas u *mainstreamu* politike i službenog povijesnog narativa Srbije i Republike Srpske (BiH).

vatskoj strani službene institucije i glasila baratali su s podatkom da je nakon Oluje otišla 121 tisuća Srba (90.000 civila i 31.000 vojnika), zatim 154.079 (podatak hrvatske Vlade), odnosno 110.000 Srba (80.000 civila i 30.000 vojnika). UN je broj izbjeglih Srba procijenio na 170.000, dok je procjena Petera Galbraitha, američkog veleposlanika u Hrvatskoj u vrijeme tih operacija, iznosila 180.000. Hrvatski helsinški odbor, čiji su aktivisti mnogo boravili na terenu i izvršili mnoga istraživanja i ispitivanja te dobro upoznali situaciju, drži da je otišlo „oko 200.000, a najmanje 180.000“ (navedeni izvori u: Žunec 2007: 584).

⁹ Nikolić: Zverska akcija s elementima genocida, *Politika*, 5. kolovoza 2015.

¹⁰ Sanda Rašković Ivić: Genocid nad Srbima još traje, *Kurir*, 5. kolovoza 2015.

PRETJERIVANJA I MANIPULACIJE BROJEM ŽRTAVA LOGORA JASENOVAC I BROJEM ŽRTAVA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Govoreći o razlici između koncepata povijesti i kolektivnog sjećanja, otac kolektivnih sjećanja, sociolog Maurice Halbwachs (1925), ističe da su sjećanja uvijek povezana s načinom na koji zajednica definira svoju sadašnjost. Zaista postoje razlike između onih događaja koji ostaju mrtvi u prošlosti, te stanovitih mjesta sjećanja (*lieux de mémoire*) (Nora 1996) koja ostaju trajno prisutna u sadašnjosti. Upravo je takvo mjesto nekadašnji koncentracijski logor, a danas memorijal u Jasenovcu, te mu u kontekstu jugoslavenske i hrvatske povijesti pripada status *prošlosti koja ne prolazi* (Odak i Benčić 2016).

Budući da se povijesti jasenovačkog logora zbog naravi jugoslavenskog režima do 1990. godine nije mogla posvetiti potrebna pažnja u smislu znanstvenih istraživanja, i danas smo suočeni s manjkom istraživanja o tom logoru. Uza sve glasija nesuglasja oko formi godišnjih komemoracija i suprotstavljena nacionalna sjećanja prvenstveno Hrvata i Srba, Jasenovac ostaje vidno osporavano i konfliktno mjesto sjećanja čija prošlost nastavlja živjeti u sadašnjosti. Uzimajući u obzir povijest logora, ali i povijest memorijala, Jasenovac je često bio okidačem konflikata i prepiranja, koji su se najčešće bazirali na manipulacijama brojem žrtava¹¹. Broj žrtava logora Jasenovac do danas ostaje najkontroverznije pitanje ljudskih gubitaka Jugoslavije i Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. Posebno je važno upozoriti da, unatoč brojnim procjenama, izračunima i popisima, „najveći broj rasprava o ljudskim gubicima tijekom Drugoga svjetskog rata nije znanstveno utemeljen, već je prvenstveno ideološko-političkog karaktera. S time u skladu, broj žrtava logora Jasenovac kreće se u širokom rasponu od potpunih minimiziranja do megalomanskih pretjerivanja, te se značajno razlikuje od autora do autora“ (Geiger 2013: 211–212). Manipulacije brojem žrtava nastale su još u vrijeme postojanja logora, te se već u prosincu 1943. govorilo o 900.000 žrtava (Boban 1990: 583). Slijedom toga, u Jugoslaviji je od 1945. godine bila prisutna teza o ukupnim ljudskim gubicima u ratu od 1,706 milijuna žrtava, te o 500 do 700 tisuća žrtava Jasenovca, čiji su najprominentniji promicatelji kasnije bili Vladimir Dedijer, Milan Bulajić i Antun Miletić¹². Procjena od 1,706 milijuna žrtava, koja nikad nije potvrđena, pojavila se prije prvog poslijeratnog popisa stanovništva 1948., te ju je Jugoslavija predstavila na mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine prvenstveno s namjerom dobivanja veće ratne odštete od Njemačke (Boban 1990: 580). Prve demografske procjene ukupnih realnih gubitaka Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu obavili su u prvim nezavisnim istraživanjima krajem 1980-ih srpski demograf Bogoljub Kočović, koji je došao do procjene od 1,014 milijuna ukupnih žrtava, i hrvatski demograf Vladimir Žerjavić, koji je ukupne realne gubitke procijenio je na 1,027 milijuna žrtava (Boban 1990; Geiger 2011). Što se tiče procjene broja stradalih u logoru Jasenovac, Žerjavić je procijenio da se može govoriti o 83 tisuće žrtava. Bogoljub Kočović (1985) nije oba-

¹¹ Opširnije o manipulacijama brojem jasenovačkih žrtava vidjeti u: Žerjavić (1992), Kočović (1999), Geiger (2013), Goldstein i Goldstein (2016), Karge (2014: 217–244).

¹² Opširnije o tezama navedenih autora vidjeti u Dedijer (1989), Miletić (1988), Bulajić (1999).

vio pojedinačnu procjenu žrtava logora Jasenovac, no napravio je procjenu za sve srpske žrtve stradale u svih 26 logora na području NDH, te je procijenio da se radi o 200 tisuća srpskih žrtava u svim logorima na prostoru bivše NDH. Kočović (1999) je te brojke iznio u intervjuu u kojem je također kritizirao manipulacije nereálnim preuveličavanjima baziranim na 700 tisuća navodnih jasenovačkih žrtava. I ostale relevantne procjene o ukupnim gubicima u Drugom svjetskom ratu, primjerice one inozemnih istraživača Paula Myersa i Arthura Campbella, govore o 1,067 milijuna žrtava (u: MacDonald 2002: 162). Prije demografskih procjena Žerjavića i Kočovića bila su provedena i tri jugoslavenska popisa ljudskih gubitaka u Drugom svjetskom ratu: 1944.–1947., 1950. i 1964. godine (Geiger i Grahek Ravančić 2018: 22–25), a najobuhvatniji i najsistematičniji popis (uza sve nedostatke koji su ga pratili) provela je 1964. godine Komisija za popis žrtava rata Saveznog izvršnog vijeća (SIV) SFR Jugoslavije. Iako je planirano i procjenjivano da će popis obuhvatiti oko milijun žrtava, 1964. je poimenično utvrđenih 597.323¹³ stradalih i žrtava tijekom Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije, a za logor Jasenovac bilo je poimenično popisanih 59.188 žrtava¹⁴. Odnosno,

prema izvještaju o rezultatima popisa bilo je 49.874 + Gradina 128, a prema objavljenom poimeničnom popisu 49.602 (za logor Jasenovac, op. a.), te u logoru Stara Gradiška, prema izvještaju o rezultatima popisa 9587, a prema objavljenom poimeničnom popisu 9586 (ukupno prema izvještaju o rezultatima popisa 59.589, odnosno prema poimeničnom popisu 59 188). (Geiger 2013: 216)

Na toj procjeni broja žrtava logora Jasenovac počivaju svi današnji relevantni popisi, među kojima je u Hrvatskoj najrelevantniji poimenični popis koncentracijskog logora (KCL) Jasenovac, kojeg provodi Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac¹⁵, koji do danas bilježi 83.845 poimenično popisanih žrtava. Budući da radom Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964. nije dobiven očekivan i poželjan broj ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu od 1,706 milijuna, te se

¹³ Žrtve rata 1941–1945. godine: rezultati popisa (Beograd, 1966; 1992, str. 7).

¹⁴ Žrtve rata 1941–1945. godine: rezultati popisa (Beograd, 1966; 1992, str. 47). Također valja napomenuti da je Franjo Tuđman u prvom izdanju svoje knjige *Bespuća povijesne zbiljnosti* (1989) prvi objavio rezultate popisa iz 1964., a koje je pribavio još 1965., iznoseći i prihvaćajući procjene o 30 do 40 tisuća žrtava logora Jasenovac (Jareb 2011: 309). I dok su Tuđmanove procjene i statistički izračuni, te prije svega egzaktni statistički podaci koje je preuzeo od Saveznog zavoda za statistiku, proglašavani revizionističkim tvrdnjama, te je Tuđman zbog istog izdržavao kaznu u zatvoru u Lepoglavi od siječnja 1982. do veljače 1983., te od svibnja do rujna 1984., tužitelji nisu uzeli u obzir da su to bili podaci koji su se temeljili na stvarnom istraživanju broja žrtava Drugog svjetskog rata, te da se, kako je Tuđman objasnio u *Bespućima povijesne zbiljnosti*, radilo o procjeni žrtava iz opsega jasenovačkog logora (bez Stare Gradiške), nastaloj na temelju dijela popisa za područje SR Hrvatske (Jareb 2011: 304–308). Kasnije objavljeni rezultati popisa iz 1964. pokazuju da je Tuđmanova procjena broja žrtava Jasenovca bila najbliža rezultatima tog popisa od svih dotad iznesenih procjena (Jareb 2011: 309), unatoč relativno brojnim optužbama da se radilo o revizionizmu.

¹⁵ Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac dostupan je na <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (pristupljeno 10. lipnja 2018.).

popisom došlo do drastično manje žrtava logora Jasenovac od službenih i općeprihvaćenih 500 do 700 tisuća, odlučeno je da se na popis stavi embargo. Pa unatoč svim podacima koji su upućivali na suprotno, 700 tisuća žrtava Jasenovca nije se smjelo propitivati. Jugoslavija je manipulirala brojem stradalih u Drugom svjetskom ratu, te osobito brojem stradalih u Jasenovcu, predstavljajući Jasenovac kao simbol antifašističke borbe, zajedničke tragedije i svih zločina i strahota na tlu NDH. Upravo su taj broj, 700 tisuća žrtava Jasenovca, kasnije zloupotrijebili nacionalistički srpski krugovi u kontekstu nove političke i ratne propagande. Mit o 700 tisuća (uglavnom srpskih) žrtava Jasenovca kulminirao je 1980-ih kada se u sklopu politike Slobodana Miloševića u Srbiji govorilo o milijun, pa čak i o dva milijuna ubijenih u Jasenovcu¹⁶. Primjerice, Vojislav K. Stojanović, inicijator i dugogodišnji predsjednik Naučnog društva Srbije, te blizak Miloševićev suradnik, izjavio je u veljači 1991. da je „u zločinu genocida počinjenom od strane hrvatskih ultranacionalista, Srbija izgubila preko 2 000 000 nedužnih žrtava, samo zato što su bili Srbi“ (u: Žunec 2007: 399–400). Srpski nacionalisti i danas drastično uvećavaju broj žrtava Jasenovca, a posebno je problematično to što se u srpskim udžbenicima i dalje spominje između 500 i 600 tisuća žrtava Jasenovca, čime taj broj ostaje dijelom službenog povijesnog narativa u Srbiji. S druge strane, hrvatski nacionalistički i revizionistički narativi nastavljaju drastično umanjivati broj žrtava logora iznoseći tvrdnje da je Jasenovac bio radni logor, a ne mjesto masovnih ubojstava¹⁷, a čega su danas najprominentniji zastupnici pojedini članovi Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac i Hrvatske družbe povjesničara „Dr. Rudolf Horvat“. Zbog takvih negativnih povijesnih revizionizama, koji uključuju ili poricanje holokausta ili posve neutemeljena megalomanska pretjerivanja, nažalost i danas vrijede riječi povjesničara Ljube Bobana:

Umjesto da Jasenovac i iskustvo Jasenovca stimuliraju zajedničku solidarnost među narodima, a protiv zločina i ideologije koji nisu nikoga poštedjeli smaknuvši sve svoje protivnike na najdrastičnije načine, Jasenovac i dalje ostaje mjesto nacionalnog i religijskog ekskluzivizma, prijepora i razdora. Razlika između onih koji su omogućili Jasenovac i onih koji danas pokušavaju manipulirati poviješću Jasenovca u svrhu politike stvaranja porasta nacionalne i religijske mržnje – i nije tako velika. (Boban 1990: 592)

Iako je o povijesti Jasenovca do danas bitno više ustanovljeno, ono što Boban piše 1990. godine vrijedi i danas, odnosno do danas postoje neodgovorena pitanja te oprečna i konfliktna kolektivna sjećanja na Jasenovac. Uz glasnu prisutnost negativnih revizionizama i tek otpočet proces suočavanja s teškom ratnom prošlošću, osobito

¹⁶ Najprominentniji zagovaratelji teze o 700 tisuća žrtava Jasenovca bili su Milan Bulajić i Antun Miletić. Vidjeti: Bulajić (1988-1989), Miletić (1986-1987).

¹⁷ U intervjuu iz 2012. godine, ali i u mnogim drugim intervjuima, voditelj Nadbiskupijskog arhiva u Zagrebu dr. Stjepan Razum izjavio je da Jasenovac nije bio logor smrti, već radni i tranzitni logor. U istom intervjuu iznio je da u Jasenovcu nema dokaza masovnih ubojstava tijekom Drugog svjetskog rata, no da postoje indikacije poslijeratnih masovnih zločina koje su počinili partizani. Vidjeti: Razum (2014). Taj obrazac negativnog povijesnog revizionizma odnosno poricanja holokausta institucionaliziran je kroz Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac.

pred hrvatskom muzeologijom stoji izazov interpretacije i izazov (re)prezentacije: Kako tešku i konfliktnu baštinu Jasenovca prikazati u prostoru muzeja?

KONTROVERZE OKO MUZEJSKOG POSTAVA SPOMEN-PODRUČJA JASENOVAC

U Spomen-području Jasenovac do danas su bila oblikovana tri stalna muzejska postava. Prvi je postavljen prilikom otvaranja memorijala 1968. godine, a temeljio se na osobnim predmetima i pismima zatočenika, te izvornim dokumentima o zločinu¹⁸. Drugi muzejski postav, oko kojeg i danas postoje brojne kontroverze, postavljen je nakon posjeta delegacije Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) Jasenovcu 1986. godine.¹⁹ Članovi delegacije zahtijevali su da se postav izmjeni te je ubrzo nakon njihovog posjeta napravljen veliki zaokret u politici sjećanja. Nova muzejska prezentacija obuhvaćala je velike fotografije s eksplicitnim prikazima mrtvih tijela i nasilja, te je bila popraćena putujućom izložbom „Mrtvi živima otvaraju oči“ (1986–1991), koja je početkom 1990-ih putovala po vojarnama JNA s ciljem da se srpskim vojnicima pokažu stotine fotografija mrtvih tijela ubijenih u Jasenovcu. Jedan opis fotografije, koja je bila dijelom putujuće izložbe, glasio je: „Djecu su ubijali u jasicama, potom su ih nabijali na bajunete, klali su ih noževima, britvama i sjekirama, spaljivali su ih u jasenovačkom krematoriju i u kotlovima su od njih kuhali juhu...“ (u: MacDonald 2002: 150). Stoga je ta izložba, umjesto da educira, imala izraženu propagandnu ulogu (Jovičić 2006: 297). Prenaglašavanjem, osmišljenim pretjerivanjem i izmišljanjem u vezi zločina, koji je primarno učinjen nad Srbima u Jasenovcu tijekom Drugog svjetskog rata, željelo se potaknuti na novi zločin korištenjem vizualnog narativa usporedivog sa šok-terapijom koju su doživjeli saveznici kad su se prvi put susreli s okrutnošću nacističkih zločina. Nakon dugog razdoblja prešućivanja teške ratne prošlosti u Jugoslaviji, putujuća izložba o Jasenovcu, koja je komemorirala zločin (a ne žrtvu), poslužila je kao ideološko oružje i opravdanje za novi ratni pohod. Dehumanizirane žrtve kojima „ne vidimo lice i ne znamo ime, što pokazuju fotografije neidentificiranih gomila leševa, iskorištene su kao oružje kojima je cilj stvaranje nove mržnje, i to one sistemski proizvedene i prijeko potrebne za provođenje genocida“ (Jovičić 2008: 229). U istom vremenu 700 tisuća do čak 1,2 milijuna žrtava logora Jasenovac isticano je u mnogim srpskim publikacijama (Hoepken 1998: 214) kao dio programa Memoranduma SANU. Utjecaj tih publikacija, praćen snažnom političkom propagandom, dominirao je javnim prostorom. S obzirom na manipulacije stradanjem u Jasenovcu u svrhu nove ratne propagande, postavlja se pitanje: Kako uz novo iskustvo rata pristupiti prezentaciji holokausta i masovnih zločina u logoru Jasenovac?

¹⁸ O ovom je muzejskom postavu sačuvano vrlo malo dokumenata i zapisa.

¹⁹ Iste je godine SANU objavio i Memorandum koji je kasnije označen kao jedno od najistaknutijih oruđa srpske predratne propagande. U izvješću UN-a iz 1994. iznosi se da je „Memorandum SANU zagovarao, promicao i omogućio tisak o militantnom srpskom nacionalizmu kojeg su tada zastupali najprestižniji intelektualci u Srbiji“.

Nakon što je za vrijeme Domovinskog rata Spomen-područje Jasenovac bilo najvećim dijelom razoreno i opljačkano, početkom 2000-ih godina započelo se s povratom i intenzivnim sakupljanjem građe, te projektom izrade novog, trećeg stalnog muzejskog postava. Priprema muzeološkog koncepta i projekta trajala je od 2002. do 2006. godine, te je muzej naposljetku otvoren 27. studenog 2006. Novi muzejski postav²⁰ i njegova muzeološka koncepcija, osobito s obzirom na iskustvo prethodnog postava, temeljili su se na spomenu na konkretne žrtve zločina ubijene u kompleksu logora Jasenovac (značenje samog pojma *spomen-područje*), te su u centar muzealizacije postavljena svjedočanstva i osobni predmeti žrtava, kojima se željelo potaknuti na suosjećanje i svijest da su strašni zločini počinjeni protiv više desetaka tisuća individua. Fotografije mrtvih tijela nisu prikazane u postavu, a svojevrsni lajtmotiv muzejske izložbe čini 277 staklenih ploča s ispisanim imenima žrtava. Taj popis imena stalno se korigira i nadopunjuje u internetskoj bazi podataka. Nedugo nakon otvaranja postava Spomen-područje Jasenovac primilo je dvije ugledne međunarodne nagrade, Rockefellerovu nagradu za koncept obrazovanja o genocidu i holokaustu u muzejskoj ustanovi 2006. godine, te prestižnu talijansku nagradu Carlo Scarpa za najbolje osmišljen i uređen memorijalni prostor u Europi 2007. godine. Tijekom rada na konceptu muzejskog postava Spomen-područje Jasenovac imalo je podršku najvećih svjetskih muzejskih centara, među kojima su bili United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) iz Washingtona, te Yad Vashem iz Jeruzalema, po uzoru na koje je novi postav u Jasenovcu velikim dijelom i bio rađen. I dok su gotovo svi imali riječi hvale za osnovni cilj „davanja digniteta žrtvi“, tada ujedno najsuvremenijeg zapadnog modela reprezentiranja holokausta (*victim-oriented narrative*), mnogi akteri u Hrvatskoj i izvan nje od samog su početka upozoravali i na bitne nedostatke koncepta muzejskog postava u Jasenovcu. Zašto je jasenovački muzej, rađen prema tada najsuvremenijim muzejskim standardima, postao predmet kritike za mnoge?

Ono što stoji u srži problema jasenovačkog postava dobro je detektirala Ljiljana Radonić (2010) postavljajući sljedeća ključna pitanja: Može li se zapadni emocionalni narativ okrenut prema žrtvi upotrijebiti (i funkcionirati) na mjestu zločina kao što je bio koncentracijski logor Jasenovac? Koliko može biti uspješan model identifikacije sa žrtvom koji pritom izostavlja ulogu počinitelja u kontekstu u kojem je hrvatski kolaboracionistički režim bio određujući faktor počinjenja zločina? Radonić pravilno zaključuje da je, osobito nakon revizionizma prisutnog u hrvatskoj politici prošlosti tijekom 1990-ih i relativiziranja zločina NDH, neophodno kritički se baviti vlastitom odgovornošću i konkretnim počiniteljima, a ne samo nuditi mogućnost identifikacije sa žrtvom. Radonić ide i korak dalje te zaključuje da su problemi novog postava posljedica i nedostatka spremnosti da se Hrvatska suoči sa svojom zločinačkom prošlošću (Radonić 2010: 59). Budući da su u sadašnjem postavu ipak izloženi povijesni paneli o osnivanju NDH i njezinom zločinačkom karakteru, o provođenju rasnih zakona, te paneli i popratni sadržaji o Jasenovcu kao radnom logoru i logoru

²⁰ Autorice postava su dr. sc. Leonida Kovač (vizualno rješenje), povjesničarka Nataša Mataušić (povijesno tumačenje) i Helena Paver Njirić (arhitektonsko rješenje i adaptacija postojećih objekata).

smrti, s dostupnim podacima o svim počiniteljima u bazi podataka – ne treba se u konačnici složiti s Radonić. No ona točno detektira da autorice koncepta novog postava nisu uspjele pronaći ravnotežu između tada suvremenih europskih standarda u memorijalizaciji holokausta i specifičnosti hrvatskog povijesnog konteksta počinjenja zločina i kolaboracionizma, i osobito konteksta samog jasenovačkog logora smještenog na mjestu zločina (*in situ*)²¹.

Većina kritika usmjerenih na novi stalni postav uslijedila je prilikom otvorenja kojem su prisustvovali tadašnji predsjednik Hrvatske Stjepan Mesić, tadašnji premijer Ivo Sanader, tadašnji predsjednik Sabora Vladimir Šeks, te srpski, izraelski, američki i britanski ambasadori, požeški biskup, episkop slavonski, dvojica rabina, nekolicina bivših logoraša i predstavnici naroda žrtava logora²². Tadašnji predsjednik države Stjepan Mesić istaknuo je u svom govoru:

Ako postoji mjesto u Hrvatskoj, gdje ne smije biti ni najmanje sumnje o tome kako današnja Hrvatska gleda na ono što se događalo u vrijeme Drugoga svjetskog rata, onda je to mjesto ovdje – u Jasenovcu²³.

Nakon razgledanja muzeja Mesić je konstatirao da možda nije dovoljno jasno prikazana brutalnost kojom su žrtve ubijane, ali je kao dobro ocijenio to što su u postavu žrtve individualizirane.

Možda sam previše subjektivan, ali ovo je bio logor užasa, logor najstrašnijih smrti. Muzej još nije završen, ima još dosta eksponata koji se mogu pojaviti u nekom drugom postavu, o čemu će odlučivati stručnjaci²⁴.

Dok je Mesić bio prilično kritičan prema dizajnu muzejskog postava, drugi su isticali prednosti i mane, slažući se oko toga da je muzej – dobar početak. Slavko Goldstein, tada predsjednik Savjeta Spomen-područja Jasenovac, izjavio je da je „postav prilično korektan“, s čime se složio i predsjednik HHO-a Žarko Puhovski²⁵. Predsjednik Srpskog narodnog vijeća (SNV) Milorad Pupovac, kao predstavnik najbrojnijeg naroda žrtava logora, rekao je da ga se postav dojmio²⁶, no da je to prvi korak kojeg treba nadograđivati jer u ovom obliku više liči na dokumentacijsko-informacijski centar nego na muzej²⁷. Stručnjaci iz muzeja holokausta u Washingtonu Diane Saltzman i Arthur Berger kritike su pripisali premalom prostoru za izlaganje, te su naglasili da je muzej uspio u svom cilju da vrati identitet pojedinačnim žrtvama, jer je to ono što im je bilo oduzeto u logoru²⁸. Među najglasnijim kritičarkama i kritičarima postava bili

²¹ Detaljan prikaz reakcija na jasenovački muzejski postav kroz analizu novinskih članaka i političkih govora iznio je povjesničar Vjeran Pavlaković (2011) u tekstu za zbornik koji dio projekta Eunamus (European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen) o „Muzejima komunizma“ (*Museums of Communism*).

²² *Identitet*, 1. prosinca 2006., str. 8.

²³ *Novosti*, 1. prosinca 2006., str. 4.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Fokus*, 1. prosinca 2006., str. 10.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Novosti*, 1. prosinca 2006., str. 4.

²⁸ *Novi list*, 2. prosinca 2006., str. 6.

su tadašnja članica Upravnog vijeća Spomen-područja Jasenovac i članica Židovske općine Julija Koš, te ravnatelj Centra Simon Wiesenthal u Jeruzalemu Efraim Zuroff. Julija Koš je u izjavi danoj novinarima iz Republike Srpske naglasila da je „muzej skandalozna sramota za Hrvatsku te da bi ovakvim postavom bile zadovoljne i ustaše”²⁹. Efraim Zuroff je postav nazvao postmodernom maglom (*postmodern fog*), a zatim je otišao korak dalje nazvavši ga postmodernističkim smećem, misleći pritom na postmoderni koncept tamnog i zamračenog prostora kojim se žele dočarati osjećaji straha i užasa, a koji zamagljuje povijesni kontekst.

U novom postavu nema ničeg o ideologiji ustaških masakra. Iz njega nitko ne može ništa razumjeti o ideologiji ustaša, koja je Hrvatsku htjela pretvoriti u čistu katoličku zemlju, bez Srba, Židova i Roma... nema ni konteksta ni bilo čega o Drugom svjetskom ratu, kao što je i vrlo malo historijskih dokaza o genocidu i holokaustu³⁰.

Na moje zaprepaštenje i nevjericu, ondje nije prikazana ni jedna jedina fotografija nijednog zapovjednika Jasenovca ili bilo kojeg od glavnih zločinaca koji su vodili logor³¹.

Više ili manje utemeljene kritike na postav³² nastavile su pristizati do danas, a s prolaskom vremena sve više su se miješale s raznim manipulacijama i kontroverzama koje ispunjavaju javni prostor o Jasenovcu. Bitno pitanje na kojeg u višeglasju ispolitiziranih i medijskih tvrdnji o muzejskom postavu treba odgovoriti je sljedeće: Ispunjava li muzej, i do koje mjere, ulogu da educira o traumatičnoj i zločinačkoj prošlosti Jasenovca? Stjepan Mesić je još prilikom otvaranja postava izrazio sumnju upravo u edukativnu uspješnost postava, pitajući se hoće li neinformirani petnaestogodišnjak poslije obilaska muzeja shvatiti što je bio Jasenovac i hoće li pojmiti karakter režima koji je taj logor uspostavio³³.

²⁹ *Fokus*, 1. prosinca 2006., str. 10.

³⁰ *Novosti*, 1. prosinca 2006., str. 4.

³¹ *Globus*, 1. prosinca 2006., str. 26.

³² Koncept muzeja u svojoj likovnoj i izvedbenoj dimenziji, te malom ukupnom prostoru za izložbu koji se sastoji od dvije prostorije od ukupno 350 m², zaista zanemaruje ulogu počinitelja. Dok je u postavu istaknuta fotografija Pavelića i Hitlera sa sastanka u Berghofu, te se na jednom ekranu prikazuju fotografije Slavka Kvaternika i Vjekoslava Maksa Luburića, ostale informacije o počiniteljima moguće je pronaći samo u tri računalne baze podataka u postavu. Zbog idejne koncepcije okrenutosti prema žrtvi, uloga počinitelja (*perpetratorship*) ostaje nedovoljno naglašena u muzejskom postavu. Nadalje, s obzirom na raspored povijesnih panela i multimedijalnog sadržaja koji su „razasuti” u skladu s likovnim rješenjem, ni povijesni kontekst ne uspijeva biti jasno izložen. Zbog toga su kritike o izostanku povijesnog konteksta i zanemarivanju uloge počinitelja u postavu – utemeljene. No one kritike koje su vidno pretjerane, svoju motivaciju nalaze u širim svjetonazorskim i interesnim sferama koje nažalost okružuju i mnoge druge teme vezane za Jasenovac.

³³ *Novosti*, 1. prosinca 2006., str. 3.

MIŠLJENJA ŠKOLSKIH I STUDENTSKIH GRUPE O MUZEJSKOM POSTAVU NASUPROT MIŠLJENJA POLITIČKIH ELITA I STRUČNJAKA: ANKETNO ISTRAŽIVANJE

Spomen-područje Jasenovac od 2012. godine provodi anketiranje³⁴ posjetitelja. Budući da posjetitelji ispunjavaju anketu nakon obilaska postava, ona pokazuje što posjetitelji misle o muzejskom postavu i kako ga doživljavaju³⁵. Memorijal u Jasenovcu na godišnjoj razini posjeti između 12 i 13 tisuća posjetitelja³⁶, a anketa se gotovo u pravilu provodi s domaćim i stranim školskim grupama, te se vrlo rijetko anketiraju individualni posjetitelji. Uzorak anketnog istraživanja stoga čine osnovnoškolske i srednjoškolske grupe, te grupe studenata iz Hrvatske i inozemstva. Anketu ispunjavaju i grupe nastavnika ili grupe istraživača koji posjećuju Jasenovac kao dio obrazovanja o holokaustu. Budući da se radi o prigodnom uzorku, čiji se rezultati istraživanja ne mogu generalizirati, ne mogu se donositi zaključci koji bi se odnosili na opću populaciju posjetitelja Muzeja, koju je vrlo teško odrediti. Međutim, zbog relativno visokog broja posjetitelja koji obilaze Muzej i nakon toga ispunjavaju anketu, rezultati mogu upućivati na neke vrlo važne obrasce stavova i mišljenja posjetitelja o muzejskom postavu, odnosno oni ocrtavaju stavove posjetitelja o kvaliteti muzejske izložbe i dojmu koji je izložba na njih ostavila. Da bismo vidjeli kako različite školske i studentske grupe doživljavaju muzejski postav, iznijet ćemo usporedbenu analizu rezultata za školske grupe kojima je anketa uručena između siječnja 2012. i svibnja 2013. (N = 284), te za nekoliko grupa koje su anketu ispunile od srpnja 2017. do studenog 2017. (N = 101)³⁷.

³⁴ Anketu su 2011. osmislili doktorandi Andriana Benčić i Stipe Odak u sklopu projekta Jasenovac pred izazovima sjećanja – problemi muzejske prezentacije. To je bio kolaborativni projekt JUSP Jasenovac (nositeljica: Nataša Jovičić), Poslijediplomskog doktorskog studija sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (doktorandica Andriana Benčić) i Poslijediplomskog studija KU Leuven (doktorand Stipe Odak).

³⁵ U konstruiranju ankete u obzir su uzete tri faze detektirane kao najvažnije u interakciji posjetitelja s muzejskim postavom: 1) prethodna očekivanja posjetitelja, 2) interakcija s muzejskim postavom, 3) dojam i daljnji poticaji. Posebna pažnja u mjernom instrumentu usmjerena je na dojam o prezentaciji povijesnih događaja i žrtvi, a završni dio ankete stavlja naglasak na ukupna iskustva koja posjetitelji stječu nakon obilaska muzeja te na prijedloge koje nude za njegovo poboljšanje. Pri izradi skale prednost je pružena pitanjima otvorenog tipa radi dobivanja što dubljih uvida u raznolikost recepcije muzejskog postava (razlog je bio i stvaranje čvrste baze za daljnja detaljnija istraživanja). Pitanjima je pridodana i kratka skala s tvrdnjama s kojima posjetitelji iskazuju stupanj slaganja, i koja služi za dodatnu kvantitativnu analizu odgovora. Stoga rezultati ankete trebaju poslužiti i kao osnova za daljnje prijedloge o izmjeni muzejskog postava.

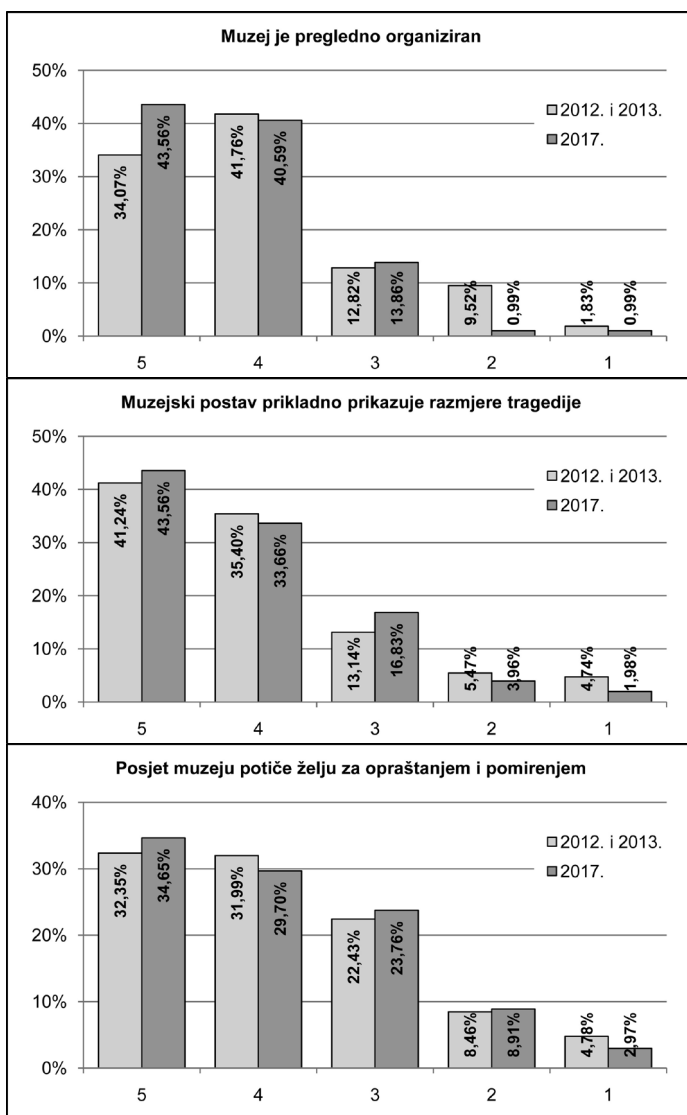
³⁶ Godine 2017. Spomen-područje Jasenovac posjetilo je 12.805 posjetitelja. Prethodnih godina zabilježen je sličan broj posjetitelja.

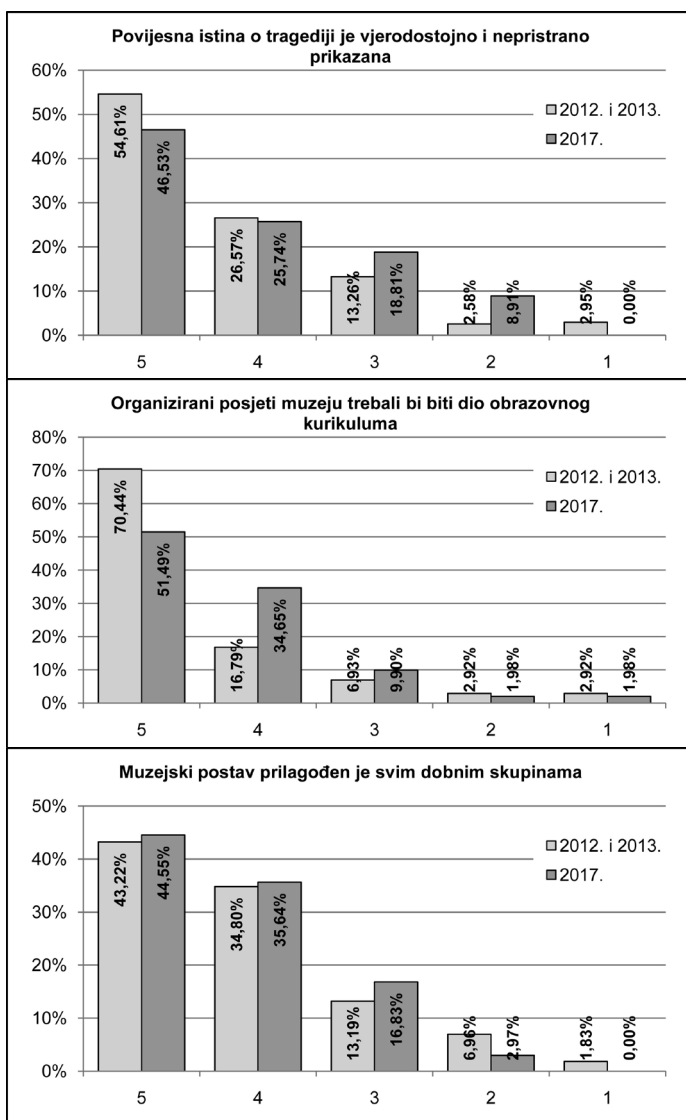
³⁷ Izabrana je usporedbena analiza stavova i dojmova školskih i studentskih grupa o muzeju s početka provedbe anketnog istraživanja (2012. i 2013. godine), odnosno od trenutka kada je u JUSP Jasenovac metodom ankete započeto bilježenje stavova i dojmova posjetitelja o muzeju početkom 2012. Za usporedbu su uzeti najrecentniji rezultati anketa, odnosno najrecentniji stavovi školskih i studentskih grupa o muzeju, a prigodni uzorak obuhvaća one grupe koje su muzej posjetile od srpnja do studenog 2017.

Iznijet ćemo rezultate Likertove skale koja mjeri stupanj slaganja posjetitelja sa sljedećih šest tvrdnji: 1) Muzej je pregledno organiziran; 2) Muzejski postav prikladno prikazuje razmjere tragedije; 3) Posjet muzeju potiče želju za opraštanjem i pomirenjem; 4) Povijesna istina o tragediji je vjerodostojno i nepristrano prikazana; 5) Organizirani posjeti muzejima trebali bi biti dio obrazovnog kurikulumu; 6) Muzejski postav prilagođen je svim dobnim grupama; te pojedine navode vezane za kvalitativni dio anketnog istraživanja.

Grafički prikaz 1: Ankete 2012. i 2013. (N = 284; Žene: 202; Muškarci: 82) i Ankete 2017. (N = 101; Žene: 61; Muškarci: 40)

(Legenda: 5 – u potpunosti se slažem; 4 – uglavnom se slažem; 3 – niti se slažem niti se ne slažem; 2 – uglavnom se ne slažem; 1 – uopće se ne slažem)

Dojmovi školskih i studentskih grupa o muzejskom postavu značajno su pozitivniji od prethodno prikazanih mišljenja različitih političkih i drugih aktera o muzejskom postavu. Također, ne postoje značajne razlike i odstupanja u stavovima prema postavu koje grupe izražavaju 2012. i 2013., te 2017. godine. Školske i studentske grupe smatraju da je muzej, s obzirom na svoj koncept, pregledno organiziran (posjetitelji 2012. i 2013.: pozitivna mišljenja (4 + 5) = 75,83%; posjetitelji 2017.: pozitivna mišljenja (4 + 5) = 84,15%). Većina smatra da su razmjeri tragedije prikladno prikazani ((4 + 5) = 76,64% odnosno 77,22%), da je muzej prikladan za sve uzraste ((4 + 5) = 78,02% odnosno 80,19%), te da organizirani posjeti muzejima trebaju biti obavezan dio obrazovnog kurikulumu ((4 + 5) = 87,23% odnosno 86,14%).

Školske grupe, mada je isto teško iščitati samo iz ovih postotaka, no iščitava se u kvalitativnom dijelu ankete³⁸, imaju različite stavove o mogućnosti utjecaja muzejskog postava na razrješenje povijesnih konflikata među narodima s područja Hrvatske i susjednih država (šesto pitanje). Značajna odstupanja u mišljenjima prvenstveno su prisutna u odnosu na nacionalnu pripadnost. Većina studenata srpske nacionalnosti smatra da muzej ne može razriješiti povijesne konflikte, a većina smatra i da muzej ne prikazuje vjerodostojno povijesnu istinu, te da se istina nastoji prikriti u postavu.

Ispitanica 18 (nacionalnost: srpska, 22 godine): „Na razrješenje povijesnih konflikata (muzejski postav, op. a.) ne utječe nikako, jer je samo bilježeno, ali nema komentara, niti potpune slike strahota koje su se tu događale. Sve škole bi trebale bar jednom posjetiti Jasenovac.“

Studenti hrvatske nacionalnosti izražavaju različite stavove o tome je li povijesna istina vjerodostojno prikazana, od slaganja do neslaganja, no za razliku od studenata srpske nacionalnosti razloge za to vide u specifičnom pristupu muzejskom dizajnu. Isto tako smatraju da muzej u određenoj mjeri može utjecati na bolje međunarodne odnose i na razrješenje povijesnih konflikata.

Ispitanik 86 (nacionalnost: hrvatska, 21 godina): „Mislim da je to što se odaje počast žrtvama velik korak u razrješenju, ali se bojim da je to nedovoljno jer je postalo rutinski. Mislim da bi se trebalo raditi na povećanju kolektivne svijesti, npr. kroz veće obrazovanje.“

Zanimljivo je primijetiti da studenti/studentice i hrvatske i srpske nacionalnosti naglašavaju potrebu obrazovanja i većeg broja posjeta svih školskih grupa Jasenovcu. Sve školske i studentske grupe u nešto nižem postotku pozitivno odgovaraju na pitanje *Potiče li muzejski postav želju za opraštanjem i pomirenjem?* ((4 + 5) = 64,34% odnosno 64,35%). Iako gotovo dvije trećine učenika i studenata smatra da muzejski postav može poticati želju za opraštanjem i pomirenjem, odgovori dani u kvalitativnom dijelu ankete upućuju na to da mnogi ispitanici/ispitanice zapravo ne vjeruju da muzejski postav može potaknuti oprost i pomirenje, a osobito se to odnosi na učenike i studente srpske nacionalnosti. Takvi rezultati, osim što upuću-

³⁸ Kvalitativni dio ankete sastoji se od sljedećih pitanja: 1) Kakvu ste sliku o Memorijalnom muzeju u Jasenovcu imali prije sadašnjeg posjeta? Što ste očekivali vidjeti, čuti i doživjeti?; 2) Koji je Vaš dojam o tehničkim kvalitetama muzejskog postava? (prostorna organizacija izložaka, vidljivost i preglednost sadržaja, dostupnost informativnih materijala i sl.) Koje biste prijedloge dali za njihovo unaprjeđenje?; 3) Koji je Vaš dojam o izloženim sadržajima? (odabir izložaka, kvaliteta audiovizualnih materijala) Koji sadržaji su Vas se najviše dojmili? Kojih bi sadržaja, po Vašem mišljenju, trebalo biti više?; 4) Kako se, prema vašem mišljenju, muzej odnosi prema povijesnim događajima i žrtvama tragedije u Jasenovcu? Prikazuju li se žrtve na prikladan i dostojanstven način? Koja biste poboljšanja predložili?; 5) Kakav dojam je na Vas ostavio sadašnji posjet muzeju? (Koje emocije osjećate? O čemu najviše razmišljate nakon obilaska muzejskog postava?); 6) Iz vaše osobne perspektive, kako trenutni muzejski postav utječe na razrješenje povijesnih konflikata među narodima s područja Republike Hrvatske i susjednih država? Koja biste poboljšanja predložili?; 7) Kada biste sami organizirali razgledavanje ovog muzeja, na što biste stavili najveći naglasak? Podaci odnosno odgovori ispitanika/ispitanica korišteni u ovoj analizi odnose se na odgovore na 6. pitanje kvalitativnog dijela anketnog istraživanja.

ju na to da je nacionalnost najvažnija odrednica koja oblikuje stav prema prikazu žrtve i povijesne istine, pokazuju da se mladi posjetitelji dijelom identificiraju sa svojim nacionalnim kategorijama koje se dodatno osvješćuju u susretu sa zločinom i stradanjem u Jasenovcu. Odnosno, u odgovorima na pitanje o vjerodostojnosti prikaza povijesne istine u muzeju može se pretpostaviti da kolektivna sjećanja na ratove potiču posjetitelje da se identificiraju po liniji nacionalnosti, pa učenici i studenti srpske nacionalnosti kao da participiraju u stradanju vlastitog naroda, dok se od učenika i studenata hrvatske nacionalnosti očekuje isprika za njihove prethodnike. Nadalje, istraživanje ukazuje na to da vjerovanja, mišljenja i stavovi s kojima posjetitelji dolaze u muzej utječu na njihove reakcije na viđeno više od bilo kojeg predmeta izloženog u muzeju (odgovori na prvo pitanje kvalitativnog dijela istraživanja). Stoga se postavlja pitanje: Mogu li memorijalni muzeji uopće utjecati na duboko ugrađene stereotipe ili na stavove o prošlosti? Memorijali (te osobito memorijali holokausta) mogu pokušati prepoznati postojeće sukobe i konflikte oko sjećanja, te, šaljući snažne poruke, pomoći posjetiteljima da prepoznaju, pa i prevladaju predrasude. Iako se radi o prigodnom uzorku od ukupno 385 ispitanika (ankete 2012. i 2013., te 2017.), može se sugerirati da dominantno pozitivni stavovi, koje o muzejskom postavu u Jasenovcu dijele različite školske i studentske grupe, pokazuju da muzejska izložba uz one loše i kritizirane strane zasigurno ima i dobre strane, te da muzejski postav ispunjava svoju obrazovnu ulogu.

ZAKLJUČAK

Poslijeratna društva jugoistočne Europe, za razliku od zapadnih, nisu iskusila desetljeća učenja o holokaustu i njemački model suočavanja s prošlošću, kao što se nisu se gledali ni holivudski filmovi i serije koji tematiziraju nacističke zločine i holokaust. Štoviše, bivše socijalističke i komunističke zemlje, među kojima je Hrvatska istaknuti primjer, nastavile su svjedočiti svojevrsnim „ratovanjem sjećanjima na ratove“. Za razliku od konfliktnih sjećanja na ratove koji su prisutni i u zapadnoj Europi, na jugoistoku Europe, i osobito u Hrvatskoj, ratovi sjećanja doveli su do novog nasilja i novih ratova. Toga je jasan primjer u radu opsežno opisana manipulacija brojem žrtava Jasenovca, posebice tijekom 1980-ih i 1990-ih, s ciljem konstruiranja i širenja ratne propagande, a koja je jednim dijelom uzrokovala i Domovinski rat. Ratovi sjećanja naposljetku svoju ekspresiju pronalaze i u muzejskim postavima, no ponekad muzejski postavi mogu poticati nove ratove, kako je pokazano na primjeru posjeta delegacije SANU i drugog stalnog postava Spomen-područja Jasenovac iz 1988. godine.

Konfliktno ratno nasljeđe Jasenovca, koje takvo ostaje do danas, ima svoju dugu i jasnu društveno-povijesnu uvjetovanost, te je u radu dan opsežan prikaz baziranosti jugoslavenskog režima i njegove politike sjećanja na totalitarnom pristupu ili isticanja (Jasenovac) ili prešućivanja (Bleiburg i križni put) masovnih zločina iz prošlosti. U pristupu jugoslavenskog selektivnog pamćenja³⁹ bio je potpuno izostavljen spomen

³⁹ Na usporediv način su u američkoj povijesti *ispivala* potisnuta sjećanja na američki gra-

na civilne žrtve međuetničkog nasilja, među kojima su bile mnoge žrtve i ustaškog (prenaglašenog) i partizanskog (prešućenog) krvoprolića. Nakon raspada socijalističke Jugoslavije umjesto odlučnog procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj je uslijedio novi agresorski rat, s čijom su neizbježnom ratnom propagandom ponovno prizvani u sjećanje dugo vremena utišavani narativi iz prošlosti.

Danas, više od dvadeset godina nakon završetka Domovinskog rata, manipulacije i kontroverze nastavljaju okruživati tragediju Jasenovca i biti nepremostiva prepreka odlučnom suočavanju suvremenog hrvatskog društva s vlastitom prošlošću. Manipulacije i kontroverze, od kojih su mnoge iznesene u ovom radu, utječu i na neminovnu prisutnost Jasenovca u kolektivnom sjećanju i u politici sjećanja u Hrvatskoj i u susjednim zemljama, čime Jasenovac, umjesto da postane mjesto mira i mogućeg pomirenja, ostaje najizraženijim simbolom konfliktnog nasljeđa Drugog svjetskog rata i poraća. Znakoviti je pokazatelj muzeološkog nesuočavanja s Jasenovcem i konfliktnim ratnim nasljeđem 20. stoljeća činjenica da u Hrvatskom povijesnom muzeju, kao središnjoj muzejskoj instituciji u Hrvatskoj, do danas nije postavljen stalni postav o Drugom svjetskom ratu. Nadalje, Zagreb ostaje rijetka europska metropola koja nema muzej holokausta. Za razliku od izostanka opredmećenih sjećanja odnosno muzejskih postava, Hrvatska ostaje prezasićena konfliktnim ratnim nasljeđem Drugog svjetskog rata, Jasenovca i poraća. S obzirom na takvo stanje stvari, primarni nacionalni interes trebao bi biti da političke elite i stručnjaci zajedničkim djelovanjem stimuliraju i provedu nužna daljnja istraživanja, te oblikuju stalne muzejske postave o hrvatskoj prošlosti 20. stoljeća, a koji će prenositi istražene i pluralističke narative o prošlosti usklađene kako s paradigmom holokausta, tako i s nasljeđem Drugog svjetskog rata, nasljeđem komunističke diktature i nasljeđem Domovinskog rata. Bez odlučnog političkog, te potom znanstvenog djelovanja, valja se nadati da će mlađe generacije, uz nužan protok vremena, moći *trajno zaboraviti i ne zlopotrebljavati* neriješena pitanja teške ratne prošlosti.

IZVORI I LITERATURA

- Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum. 2018. 2.1 million visitors at the Memorial in 2017. <http://auschwitz.org/en/museum/news/2-1-million-visitors-at-the-memorial-in-2017,1292.html> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Barić, Nikica. 2004. Je li 1995. godine Hrvatska počinila "etničko čišćenje" Srba? *Časopis za suvremenu povijest* 36(2): 441–461.
- Barić, Nikica. 2005. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995.* Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

đanski rat, koji je pokazao da je zaboravljanje prošlosti (*forgetting the past*) integralan dio pamćenja (*remembering*) i ukupnog povijesnog razumijevanja događaja. Kad zaboravljena povijest ispliva na površinu, nužno dolazi do kontroverzi u povijesnim tumačenjima. Vidjeti: D. W. Blight, *Race and Reunion: The Civil War in American History* (2001).

- Blight, David W. 2001. *Race and Reunion: The Civil War in American History*. Belknap Press.
- Boban, Ljubo. 1989. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost.
- Boban, Ljubo. 1990. Notes and Comments: Jasenovac and the Manipulation of History. *East European Politics and Societies* 4(3): 580–592.
- Bonder, Julian. 2009. On Memory, Trauma, Public Space, Monuments, and Memorials. *Places* 21(1): 62–69. <https://placesjournal.org/assets/legacy/pdfs/on-memory-trauma-public-space-monuments-and-memorials.pdf>.
- Bulajić, Milan. 1988-1989. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*. 4 sv. Beograd: Rad.
- Bulajić, Milan. 1999. *Jasenovac: ustaški logor smrti: srpski mit? hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*. Beograd: Muzej žrtava genocida.
- Caruth, Cathy, ur. 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Johns Hopkins University Press.
- Dedijer, Vladimir. 1989. *Jasenovac: das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*. Freiburg: Ahriman-Verlag.
- Del Ponte, Carla. 2005. Keynote Speech by Carla Del Ponte Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Annual Conference of Political Affairs Division IV: Civilian Peace Building and Human Rights in South-East Europe. Bern, 1. studenog. <http://www.icty.org/en/press/address-carla-del-ponte-bern-1-september-2005> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Domazet-Lošo, Davor. 1997. Završne operacije Hrvatske vojske – uvjerljivost vojne moći i (ili) promjena strategijskog odnosa. *Hrvatski vojnik* 7(22): 12–21.
- Dragojević, Mila i Vjeran Pavlaković. 2012. Serb and Croat Cooperation in the Discourse of Croatia's Commemorative Culture. U: *Croatian – Serbian relations; Resolving Outstanding Issues*, ur. D. Gavrilović. Petrovaradin: Maxima graf. Str. 5–25.
- Duffy, Terence. 2007. The Holocaust Museum Concept. U: *Museums and their Communities*, ur. S. Watson. Routledge. Str. 452–456.
- Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to the Security Council Resolution 780 (1992): Annex IV The policy of ethnic cleansing. 1994. UN Security Council. <https://archive.is/www.ess.uwe.ac.uk> (pristupljeno 1. prosinca 2017.).
- Finkelstein, Norman. 2000. *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. Verso.
- Fokus, 1. prosinca 2006., str. 10.
- Geiger, Vladimir. 2005. Osvrt na važnije žrtvoslove o Drugome svjetskom ratu i poraču objavljene u Republici Hrvatskoj 1991.-2004. godine. U: *Dijalog povjesničara-istoričara*, ur. H. G. Fleck i I. Graovac. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung. Str. 621–639.

- Geiger, Vladimir. 2011. Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili "okupatori i njihovi pomagači": Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest* 43(3): 699–749.
- Geiger, Vladimir. 2013. Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.–1945. (procjene, izračuni, popisi). *Časopis za suvremenu povijest* 45(2): 211–242.
- Geiger, Vladimir. 2013. *Josip Broz Tito i ratni zločini: Bleiburg – folksdojčeri*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Geiger, Vladimir i Martina Grahek Ravančić. 2018. Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija. U: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam: zbornik radova*, ur. A. Benčić, S. Odak i D. Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac. Str. 19–63.
- Globus*, 1. prosinca 2006., str. 26.
- Goldstein, Slavko i Ivo Goldstein. 2016. *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*. Zaprešić: Fraktura.
- Grahek Ravančić, Martina. 2009. *Bleiburg i križni put 1945.: historiografija, publicistika i memoarska literatura*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Halbwachs, Maurice. [1925] 1952. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Presses universitaires de France.
- Hoepken, Wolfgang. 1998. War, Memory, and Education in a Fragmented Society: the Case of Yugoslavia. *East European Politics & Societies* 13(1): 190–227.
- Identitet*, 1. prosinca 2006., str. 8.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2006. Politička sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture. U: *Devijacije i promašaji: etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Jareb, Mario. 2011. Nezavisna Država Hrvatska i žrtve Drugog svjetskog rata u povijesnim istraživanjima Franje Tuđmana. U: *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 10. i 11. prosinca 2009.*, ur. V. Herman Kaurić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. Str. 279–313.
- Jovičić, Nataša. 2006. Jasenovac Memorial Museum's Permanent Exhibition. *Review of Croatian History* 2(1): 295–299.
- Jovičić, Nataša. 2008. Jasenovac kao znak: logor smrti, sjećanja i opomene. U: N. Mataušić, *Jasenovac: fotomonografija*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac. Str. 229–231.
- Karge, Heike. 2014. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kočović, Bogoljub. 1985. *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*. London: Veritas Foundation Press.
- Kočović, Bogoljub. 1999. *Nauka, nacionalizam i propaganda (između gubitaka i žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji)*. Paris: Editions du Titre.

- Levy, Daniel i Natan Sznaider. 2006. *The Holocaust and Memory in the Global Age*. Temple University Press.
- Macan, Trpimir. ²1992. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske – Školska knjiga.
- MacDonald, David B. 2002. *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press.
- Marijan, Davor. 2007. *Oluja*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- Matković, Hrvoje. 1998. *Povijest Jugoslavije (1918 – 1991): hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Miletić, Antun. 1986-1987. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945: dokumenta*. Vol. 1-2. Beograd – Jasenovac: Narodna knjiga – Spomen-područje.
- Miletić, Antun. 1988. *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinarski centar.
- Muchitsch, Wolfgang. 2013. Does War Belong in Museums? The Representation of Violence in Exhibitions. U: *Does War Belong in Museums? The Representation of Violence in Exhibitions*, ur. Wolfgang Muchitsch. Transcript Verlag. Str. 9–13.
- Muižnieks, Nils. 2016. Why Remembering the Holocaust is a human rights imperative. Council of Europe, Strasbourg, 18. listopada. <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/why-remembering-the-holocaust-is-a-human-rights-imperative?desktop=true> (pristupljeno 8. veljače 2018.).
- Nazor, Ante. 2007. *Oluja pobjede: fotomonografija vojno-redarstvene operacije Oluja*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- Nikolić: Zverska akcija s elementima genocida. 2015. *Politika*, 5. kolovoza. <http://www.politika.rs/sr/clanak/335040/Nikolic-Zverska-akcija-s-elementima-genocida> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Nora, Pierre. 1996. *Realms of Memory*. 3 Vols. New York: Columbia University Press.
- Novi list*, 2. prosinca 2006., str. 6.
- Novosti*, 1. prosinca 2006., str. 3–4.
- O stradanju Lipe 30. travnja 1944. Memorijalni centar Lipa pamti. <http://lipapamti.ppmhp.hr/30-travnja-1944/> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Odak, Stipe. 2013. *Dies Irae: The Role of Religion in Generation and Resolution of Collective Memory of Conflict*. MA thesis. Catholic University Leuven.
- Odak, Stipe i Andriana Benčić. 2016. Jasenovac – A Past that Does Not Pass: The Presence of Jasenovac in Croatian and Serbian Collective Memory of Conflict. *East European Politics and Societies* 30(4): 805–829.

- Olick, Jeffrey K. i Joyce Robbins. 1998. Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology* 24: 105–140.
- Pavlaković, Vjeran. 2011. (Re)konstrukcija prošlosti: Muzeji u postkomunističkoj Hrvatskoj. Spomen područje Jasenovac – Između muzeja Holokausta i postmodernističkog đubreta. Preveo Nebojša Milikić. <http://www.starosajmiste.info/en/activities/study-tours/study-visit-to-jasenovac-donja-gradina-and-stara-gradiska> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac. JUSP Jasenovac. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (pristupljeno 1. veljače 2018.).
- Radelić, Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest.
- Radonić, Ljiljana. 2010. Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac. *Suvremene teme* 3(1): 53–62.
- Razum, Stjepan. 2014. Stjepan Razum: Skrivanje istine o beogradskom konc-logoru i nametanje laži o Jasenovcu. HRSvijet.net, 22. rujna. http://www.hrsvijet.net/index.php?option=com_content&view=article&id=33778:stjepan-razum-skrivanje-istine-o-beogradskom-konc-logoru-i-nametanje-lai-o%20jasenovcu&catid=74:knjigozori&Itemid=348 (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Sanda Rašković Ivić: Genocid nad Srbima još traje. 2015. *Kurir*, 5. kolovoza. <https://www.kurir.rs/vesti/politika/1885203/sanda-raskovic-ivic-genocid-nad-srbima-jos-traje> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Stockholm Declaration: A Commitment shared by 31 member countries. 2000. International Holocaust Remembrance Alliance. <https://www.holocaustremembrance.com/stockholm-declaration> (pristupljeno 16. lipnja 2018.).
- Šute, Ivica. 2016. Hrvatska u stoljeću promjena: od stvaranja prve jugoslavenske države do kraja Drugog svjetskog rata. U: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća*, ur. I. Majnarić, M. Kevo i T. Anić. Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište – Zagrebačka nadbiskupija – Kršćanska sadašnjost. Str. 5–15.
- Tuđman, Franjo. 1989. *Bespuća povijesne zbiljnosti: rasprava o povijesti i filozofiji zločinja*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Visočak, Meho i Bejdo Sobica, reprint pripremili. 1998. *Jasenovac: žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*. Zürich – Sarajevo: Bošnjački institut.
- Winter, Jay. 2007. The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom" in Contemporary Historical Studies. *Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research*, Vol. 1. https://archivo.cartagena.es/doc/Archivos_Social_Studies/Vol1_n0/16-winter_generation.pdf.
- Young, James E. 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press.

- Zwaan, Ton. 2012. Crisis and Genocide in Yugoslavia, 1985-1995. U: *The Holocaust and other Genocides: An Introduction*, ur. Barbara Boender i Wichert ten Have. Str. 121–143. Amsterdam: Amsterdam University Press. <https://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/Holocaust%20and%20other%20genocides.pdf>.
- Žerjavić, Vladimir. 1992. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus.
- Žrtve rata 1941–1945. godine: rezultati popisa. 1966; 1992. Beograd.
- Žunec, Ozren. 1998. Rat u Hrvatskoj 1991.-1995. Prvi dio: Uzroci rata i operacije do sarajevskog primirja. *Polemos* 1(1): 57–87.
- Žunec, Ozren. 1998. Rat u Hrvatskoj 1991.-1995. 2. dio: Od sarajevskog primirja do završnih operacija. *Polemos* 1(2): 111–136.
- Žunec, Ozren. 1999. Operacije Bljesak i Oluja. U: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: 1991. – 1995.*, B. Magaš i I. Žanić, ur. Zagreb – Sarajevo: Naklada Jesenski i Turk – Dani. Str. 93–110.
- Žunec, Ozren. 2007. *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*, 1. sv. Zagreb: Demetra.

CONCENTRATION CAMP JASENOVAC: CONFLICTED HERITAGE OF WAR AND CONTESTED MUSEUM EXHIBITION

Andriana Benčić

SUMMARY

The article focuses on conflicted heritage of war of concentration camp Jasenovac (1941–1945), i.e. on manipulations and controversies which surrounds the history and collective memories of “Jasenovac”, and which still fuels conflicting debates in the present concerning difficult Jasenovac wartime past. In the introduction the author demonstrate the prominent role of Holocaust memorials, which is followed by a review of the key socio-historical and sociopolitical circumstances which influenced the emergence, as well as long term duration of still controversial and conflicting heritage of Jasenovac in Croatia and the former Yugoslavia in the 20th century. Within these socio-historical circumstances, manipulations with the number of victims of the Second World War and especially of the camp Jasenovac are analyzed, as well as the controversies surrounding the permanent museum exhibition of Jasenovac Memorial Site. Moreover, the analysis and interpretation of various opinions towards this museum exhibition given by different stakeholders – from political elites, professionals, intellectuals, communities of victims, wide circle of visitors – shows that while some criticism towards the concept of exhibition reveals a real reflection of the opinions of social actors, some other criticism is part of the manipulation that continues to confine almost all contemporary narratives about Jasenovac, including the museum setting. In other words, from the politicization and manipulation of broad spectrum of topics related to Jasenovac concentration camp, the museum’s presentation of Jasenovac tragedy is not excluded. Contested historical narratives which continues to border Jasenovac, while this former camp remains the symbol of the conflicted heritage of the Second World War, are still an obstacle to decisive confrontation of contemporary Croatian society towards its own difficult past.

Keywords: concentration camp Jasenovac, conflicted heritage of war, Holocaust, genocide, Jasenovac Memorial Site, collective memories.

